

ALEXANDRU CONDRACHE este cercetător și prozator. Are un doctorat în filologie, obținut la Universitatea de Vest din Timișoara și un al doilea doctorat în literatură comparată, obținut la Western University, în Canada. În prezent, coordonează proiectele culturale ale Universității de Vest din Timișoara, este manager de proiect, trainer și specialist în mai multe proiecte culturale și educaționale, cu finanțare națională sau europeană. A publicat numeroase studii în reviste academice din România și din Europa, cercetarea sa înscriindu-se în mai multe zone teoretice: studii culturale, antropologie culturală, studii media, literatură comparată, teorie literară. În paralel, coordonează seria Novus a editurii Contrasens, în care se publică anual traduceri ale unor autori contemporani importanți din zona teoriei politice și filosofice, conjugate cu estetica și arta contemporană. De mai bine de un an, realizează interviuri produse de UVT Media Hub cu personalități culturale și cercetători din mai multe țări și este colaborator al revistei Orizont.

ALEXANDRU CONDRACHE

PERSPECTIVE (INTER)CULTURALE ALE SIMBOLISTICII REZIDUALULUI ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI DE EST

TRITONIC

Tritonic Books

București – 2022

CUPRINS

Introducere	9
CAPITOLUL 1.	
Delimitări teoretice și configurații terminologice	15
1.1. Perspective critice.....	15
1.2. Europa Centrală – spațiu cultural unitar?.....	26
CAPITOLUL 2.	
Rezidualul	51
2.1. Definiții ale rezidualului.....	51
2.2. Perspective culturale asupra rezidualului.....	58
2.3. De la mizeria fizică la cea metafizică.....	71
2.4. Omul-rest și (in)determinarea istorică.....	93
CAPITOLUL 3.	
Istoria ca formă a răului	107
3.1. Istoria ca rău extrem, istoria ca rău diabolic.....	107
3.2. „Pacea” dinspre Moscova.....	114
3.3. Arta și teama.....	120
3.4. Totalitarismul ca traumă.....	134
3.5. Istoria ca rău, istoria ca urât.....	140
3.6. Istoria ca formă a kitschului.....	155

CAPITOLUL 4.

O cartografiere subiectivă	167
4.1. Boemia necruțătoarelor ironii.....	168
4.2. Polonia amintirilor (ne)fericite.....	172
4.3. Ungaria exasperării.....	176
4.4 România micilor răzbunări.....	182

CAPITOLUL 5.

Transfigurări romanești. Studii de caz	187
5.1. Variante stilistice.....	187
5.2. Rezidualul în limbaj.....	191
5.3. Corpul ca rest.....	199
5.3.a. Corpul ca rest pentru sine sau/și ceilalți.....	207
5.3.b. Autoflagelarea trupului, un semn pentru sistem.....	225
5.4. (Cvasi)universul excremental: scârna și latrina.....	239
5.4.a. De la (tragi)comic la revoltă.....	247
5.4.b. De la revoltă la disperare.....	264
5.5. Alte reziduuri organice.....	278
5.5.a. Voma și sângele.....	283
5.5.b. Saliva și lichidul seminal.....	288
5.6. Monștri inofensivi.....	292
5.7. Rezidualul anorganic.....	305
5.7.a. Mijloace de transport.....	307
5.7.b. Mobilierul și alte obiecte.....	312
5.7.c. Gropile de gunoi, centrele de colectare, subsolurile.....	321
5.8. Excepțiile.....	331
Bibliografie	339

INTRODUCERE

Punctul de start al acestei teze îl reprezintă studiul publicat de Adriana Babeți, *Universurile reziduale și identitățile descompuse. Reprezentări în romanul central-european postbelic*¹. În studiu se subliniază utilizarea recurentă a scatologicului (și a altor reziduuri) într-o serie de romane ce aparțin spațiului central-european: Ivan Klíma – *Dragoste și gunoaie*, Bohumil Hrabal – *O singurătate prea zgomotoasă*, Milan Kundera – *Gluma*, Marin Preda – *Cel mai iubit dintre pământeni*, Adám Bodor – *Zona sinistră*, Endre Fejes – *Cimitirul de rugină*, Paweł Huelle – *Mercedes Benz*, Gheorghe Crăciun – *Pupa Russa*. La o primă vedere, un asemenea studiu are mai degrabă un rol ludic decât unul cu adevărat științific, pentru că tema în sine pare lipsită de consistență gnoseologică. Desigur, situația este mult diferită, pentru că Adriana Babeți realizează o serie de conexiuni cât se poate de provocatoare:

¹ Adriana Babeți, în volumul *Dilemele identității. Forme de legitimare a literaturii în discursul cultural european al secolului XX*, Andrei Bodiú, Rodica Ilie, Adrian Lăcătuș (coord.), Brașov, Editura Universității Transilvania, 2011

„S-a spus despre istoria țărilor (mai mici, mai mari) din Europa Centrală că i-a produs pe indivizii care stau sub stigmatul lui K. Dar la fel de bine ei pot sta și sub pecetea lui ex-, pentru că lumea care i-a generat trăiește sub acest semn. E o lume care, periodic, excizează, extirpă, expurgă, excomunică, exclude, expulzează, extermină[...]”²

Oricine se va ocupa de un asemenea topos va vrea să se asigure că aceste prezențe în text nu sunt doar niște provocări gratuite ale unor tabuuri. Odată ce ne convingem că utilizarea scatologicului nu este un simplu mijloc de a brava, de a șoca, de a atrage atenția, ci ține de logica lor creativă, de însuși felul în care comunică, se ridică o serie de întrebări realmente serioase. Mai întâi, ce au de gând să spună? Care sunt intențiile lor creative? De ce au considerat necesar să facă loc în textele lor unor asemenea imagini? Mai mult, ce i-a determinat? Este o chestiune ce ține de biografie sau pur și simplu de perspectivă estetică? Consecința imediat următoare este să realizăm că prezența unor asemenea imagini schimbă însuși rolul prozei, chiar dacă textul nu gravitează în jurul resturilor. Faptul că excrementalul devine o imagine literară ne determină să ne întrebăm care sunt mizele unei asemenea prezențe. Desigur, punctul de plecare este reprezentat de scopuri mai degrabă modeste, cum ar fi registrul comic, însă în cealaltă extremă scatologicul poate fi un simbol pentru scârbos, murdar, insuportabil, monstruos, grotesc etc. Scatologicul poate crește la modul spectaculos forța unui mesaj cultural. În același timp, este cât se poate de important faptul că utilizarea sa poate fi un simbol ce definește un anumit context socio-cultural. De aceea, studiul scris de Adriana Babeți reprezintă un punct de start foarte ofertant.

Presupunerea de la care am plecat a fost aceea că rezidualul este metafora perfectă pentru mizerie, în sensul de

² *Ibidem*, p. 315

prezență insuportabilă, complet compromisă, chiar odioasă: destin mizerabil, existență mizerabilă, istorie mizerabilă. În măsura în care această presupunere se confirmă, nu doar că scatologicul, ca imagine în texte literare, nu înseamnă doar frivolitate, violență gratuită – deși cunoaștem destule exemple în care nu se depășește acest statut –, dar presupune mize extrem de importante, din mai multe perspective teoretice: studii culturale, antropologie culturală, literatură comparată și comunicare interculturală. Desigur, ne așteptăm ca oricine va citi acest studiu să renunțe la eventuale clișee sau tabuuri care i-ar putea influența o justă opinie despre temă, care este fără doar și poate cât se poate de provocatoare.

Tema de față poate reprezenta un maxim al răului (moral și estetic), îi poate scoate în evidență sensuri particulare și acutizate, chiar dacă, adesea, umorul creează un contrast adecvat, oferă o atenuare ce în final servește evidențierii zonei contrastate. Poate că răul este cu atât mai bine captat literar când nu sunt agreeate cele mai dramatice contexte, ci altele, din care surpriza, nefirescul, bizarul, sub forma unei aparente relaxări, îi maximizează efectele.

Universul rezidual nu se oprește, însă, la scatologic. Aceiași autori, precum și colegi de-ai lor de generați(i)e³, au abordat imagini ale căror implicații simbolice sunt similare: alte resturi ale corpului, alte resturi în general – adică resturile tuturor corpurilor (și nu numai), ale lumii, așadar o formă universalizată a resturilor inițiale: voma, saliva, sângele, lichidul seminal, corpul în sine, apoi, dintr-un alt registru, obiectele scoase din uz, gunoaiele, diverse prezențe din gropi de gunoi, centre de colectare, canale de colectare, subsoluri.

³ Vom discuta proze care au fost scrise, de pildă, în anii '60 și altele care au fost scrise trei decenii mai târziu. Evident, selecția noastră include scriitori din mai multe generații. De altfel, acest criteriu nu are nicio autoritate în ceea ce privește selecția întreprinsă în studiul de față. Criteriul temporal satisface o dimensiune mai degrabă istorică decât literară.

Așa cum apare la autorii mai sus menționați, rezidualul nu implică zona devianțelor sexuale, așa cum se întâlnește la Sade, Guillaume Apollinaire ori Pascal Bruckner. Nu există nicio interferență între resturi și zona erotică, pentru că miza este diferită. Aici intervine în schimb reperul temporal. Totalitarismul, în speță comunismul, este un reper nu neapărat al perioadei în care textele au fost scrise, deși pentru o bună parte dintre ele împlinește deopotrivă acest rol, ci este unul dintre reperele tematice. Totuși, acest studiu nu își propune să transforme rezidualul și comunismul în nucleul identitar al culturii central-europene. De altfel, considerăm că însăși ideea de cultură central-europeană trebuie să fie subiectul unei analize, chiar dacă scopul major este să urmărim simbolistica ce a rezultat în urma relației zbuciumate dintre istorie și Europa Centrală.

În măsura în care există un spațiu cultural central-european, este de la sine înțeles că a suferit o serie de mutații în urma instalării Cortinei de Fier. Dacă Europa Centrală nu poate avea ca element major al identității sale comunismul, pentru că este un mix al trecutului cu prezentul (de la Imperiul Habsburgic până la căderea Cortinei de Fier), cu siguranță Europa Centrală a ultimelor decenii s-a transformat semnificativ din cauza *istoriei recente*. Vom dedica un spațiu generos pentru a argumenta faptul că Europa Centrală, nu doar ca entitate geografică sau politică (în acest caz neunitară), ci ca entitate culturală, a avut o relație aparte cu istoria, iar central-europenii s-au cramponat adesea în fața propriei istorii.

S-ar putea obiecta că nu este o noutate faptul că regimul comunist a avut o influență nefastă în Europa Centrală. În această zonă, istoria a stat adesea sub semnul coșmarescului, iar o asemenea percepție oferă o serie de reacții artistice și ideatice pe măsură. Dacă ne este permisă o metaforă, această raportare la istorie implică o „tânguire” central-europeană. De

altfel, nu este o întâmplare faptul că în acest spațiu literatura absurdă a avut o prezență poate mai consistentă ca oriunde altundeva: înaintea tuturor, Franz Kafka, apoi Bruno Schulz și Witold Gombrowicz. Păstrând proporțiile, considerăm că rezidualul este un simbol al unei situații similare. Mai întâi, rezidualul este un simbol al relației Europa Centrală – Istorie și, în strânsă legătură, este un simbol al relației dintre Europa Centrală și regimul comunist.

Plecând de la această presupunere, survine o întrebare esențială: Este Europa Centrală a ultimelor decenii marcată de rezidual (*expurgat, extirpat, exclus* – murdar, inutil, marginal)? Ne propunem, așadar, să verificăm, contextualizând, implicațiile acestui simbol. În logica evoluției sale, această carte este structurată în așa fel încât să ofere interpretări interdisciplinare și complementare cu privire la simbolistica rezidualului. Mai întâi, în primul capitol vor fi oferite lămuriri cu privire la abordările teoretice utilizate pe parcursul acestui studiu. În cel de al doilea capitol, va fi definit rezidualul din mai multe perspective: antropologie culturală (impurul, poluantul), filosofie (lipsa rostului), etică (coruptul), estetică (urâtul, grotescul). Ne va interesa deopotrivă care sunt raporturile dintre rezidual și individul uman, cum se raportează omul la rezidual. Din acest punct de vedere, elemente cheie vor fi o serie de noțiuni precum: impurul, scârbosul, respingătorul, abjectul, poluantul. Nu vor fi ignorate situațiile în care anumite forme reziduale fac obiectul unei percepții pozitive. În urma acestei trieri, vom selecta o serie de elemente care vor defini identitatea structurală a rezidualului. Apoi, vom încerca să evaluăm care sunt limitele ultime care încadrează discuția despre rezidual. Vom urmări o serie de contexte în care omul este asimilabil categoriei reziduale, el însuși având statutul simbolic al unui rest. În cel de al treilea capitol vom discuta despre felul concret în care o anumită istorie, un anumit context social determină o serie

de prezențe estetice violente, punând în lumină mai multe argumente ale unor intelectuali reper ai Europei Centrale. În acest fel ne propunem nu doar să justificăm percepția asumată în această carte asupra comunismului, dar reprezintă deopotrivă o definiție a contextului ideatic al acelei perioade. În ultimele două capitole sunt analizate o serie de studii de caz, ce delimitează rezidualul și urmărește implicațiile sale stilistice și simbolice.

Capitolul I.

DELIMITĂRI TEORETICE ȘI CONFIGURAȚII TERMINOLOGICE

1.1. Perspective critice

În acest prim capitol ne propunem să formulăm cât mai clar cu putință regulile, limitele teoretice, și nu numai, pe care le vom respecta pe parcursul cercetării. Ca orice proiect⁴ de acest gen, există o serie de limite ce trebuie trasate încă de la început. Unele țin exclusiv de perspectivele critice pe care le vom utiliza. Pentru că acestea vor fi selectate, inevitabil, în locul altora și, poate, astfel vor intra în conflict cu unele ignorate, este important să lămurim de ce sunt compatibile cele pe care le-am ales. Apoi, sunt o serie de concepte asupra cărora planează o oarecare echivocitate și, nu se poate altfel, trebuie să explicăm ce poziție alegem în raport cu acestea. De pildă, există o varietate generoasă de interpretări privind extinderea geografică și culturală a Europei Centrale. Sunt voci care înțeleg diferit geografia acestei zone și sunt voci care se

⁴ Această carte conține idei și fragmente (proprii) care au fost publicate anterior sub forma unor articole sau capitole de carte în volume colective.

îndoiesc că Europa Centrală (mai) există altfel decât geografic. De asemenea, avem lămuriri de oferit cu privire la autorii selectați; așadar, este firesc să explicăm care sunt criteriile pe care le-am utilizat în această selecție și de ce tocmai aceste criterii sunt mai potrivite. Apoi, deosebit de importantă este problema, îi spunem în termeni generali, istoriei. Va trebui să explicăm cum ne raportăm la istoria Cortinei de Fier și să justificăm de ce este importantă pentru tema noastră. Mai este și problema istoriei Europei Centrale. Răspunsul la această întrebare oferă o soluție parțială la problema existenței culturale a Europei Centrale. Desigur, nu înseamnă că există fapte istorice diferite, ci doar că interpretarea acestor fapte, favorabile într-o direcție sau alta, nostalgice într-o direcție sau alta, trasează repere importante cu privire la felul în care Europa Centrală există.

Refuzăm din capul locului presupunerea că vreuna din perspectivele de mai sus poate lua forma unui adevăr absolut. Fiecare delimitare în parte exclude alte delimitări, poate la fel de potrivite din altă perspectivă (a unui alt cercetător) și cu siguranță mai potrivite într-un alt context istoric sau teoretic (urmează să detaliem la ce ne referim). În domeniul cercetării umaniste, cel puțin în cazul unor teme, există un punct în care cel mai onest lucru pe care cercetătorul poate să îl facă este să afirme – și, desigur, să argumenteze – de ce a ales să susțină o anumită poziție, și nu alta; în condițiile în care aceste poziții nu pot fi privite din perspectiva unei logici binare: adevărat și fals. De aceea, nu întotdeauna se poate vorbi despre poziții teoretice corecte și, implicit, incorecte. De pildă, nu există nicio autoritate care să ne spună că Europa Centrală este doar un spațiu geografic unitar sau și unul cultural. Sunt argumente pro și contra, de aceea există un punct când, cu onestitate și, ideal, lipsiți de o atitudine belicoasă, recunoaștem că suntem înclinați să dăm dreptate unei anumite tabere, în detrimentul alteia. Mult mai onest, deși această atitudine are limitele sale

deopotrivă, este să discutăm despre adoptarea unei anumite poziții. În funcție de subiect, există indicii că o perspectivă este mai potrivită decât alta. De exemplu, considerăm că subiectul nostru ar fi fost incompatibil sau măcar prea puțin fructuos dacă l-am fi supus unei interpretări fenomenologice de genul celei realizate de, să spunem, Georges Poulet. De aceea, este important să argumentăm care este poziția ce se adaptează (cel mai bine) subiectului nostru. Firește, există și situația – vom vorbi în curând despre asta – în care sunt disponibile abordări diferite, considerate, în funcție de cercetător, cele mai potrivite. În aceste cazuri, dincolo de faptul că vom expune de ce preferăm o anumită variantă, acceptăm faptul că și alte poziționări ar fi fost la fel de competente.

Suntem conștienți că relativismul perspectivei noastre ar putea fi catalogat de unii ca fiind, ne permitem o ironie, una din consecințele devastatoare ale decadenței (post?) postmoderne în care trăim. Sunt în continuare voci care susțin că relativismul nu este decât absolut, iar însăși salvarea omului stă în căutarea contrariului, a adevărului absolut. Referindu-ne strict la această dispută, generalizată acum la opoziția relativism-universalism, încercăm să ne ferim de cele două extreme. Considerăm totuși că este de domeniul evidenței faptul că, în cazul nostru, un anumit context literar poate fi interpretat în diverse variante și nu există în mod necesar o poziție mai pertinentă decât alta. Dincolo de etichetări, considerăm că o asemenea perspectivă ține de însăși acuratețea și, spunem din nou, onestitatea cercetării.

Una din pozițiile teoretice pe care o vom evita este cea psihanalitică. Cu siguranță tema ce urmează să o dezbatem ar fi putut fi interpretată dintr-o asemenea perspectivă. Murdarul, mălosul, josul, analul sunt subiecte ce fac obiectul psihanalizei. La fel de sigur este faptul că o asemenea interpretare este cât se poate de pertinentă. Interesant este că această poziție ar fi condus studiul de față la o perspectivă mult diferită.